

Наталія СУЛАЄВА

**ВІТЧИЗНЯНА МИСТЕЦЬКА ОСВІТА
XIII – СЕРЕДИНИ XVI СТОЛІТЬ:
НЕФОРМАЛЬНІ Й ФОРМАЛЬНІ ОЗНАКИ**

У статті висвітлюються питання розвитку вітчизняної мистецької освіти XIII – середини XVI ст. із виокремленням її формальних і неформальних ознак. Наголошується на переважанні неформальних ознак передачі досвіду мистецької діяльності (літературної, образотворчої, музичної, хореографічної, театральної) та поступальному розвитку формальної мистецької освіти на теренах України в означений історичний період.

***Ключові слова:** мистецька освіта, формальні й неформальні ознаки мистецької освіти, мистецтво.*

***Постановка проблеми.** Пошуки шляхів ефективної підготовки фахівців, здатних на високому рівні здійснювати передачу культурних здобутків українського народу молодому поколінню, зумовлюють необхідність вивчення досвіду минулих часів щодо організації мистецької освіти. Дослідження визначеного питання, на нашу думку, необхідно здійснювати з урахуванням оновлення підходів сучасної педагогічної науки до використання різних видів освітньої діяльності особистості, зокрема, неформальної та формальної.*

***Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Дослідження вітчизняної мистецької освіти XIII – середини XVI ст. представлене в монографіях Я. Ісаєвича [3], Ю. Пелешенка [7], О. Цалай-Якименко [10], Ю. Ясіновського [11] та ін.*

Узагальнення вітчизняної літератури дає підстави стверджувати, що поруч із глибоким аналізом мистецького спадку українського народу недостатньо вивченим залишається питання форм передачі досвіду мистецької діяльності від одного покоління до іншого. Це не дає змогу належним чином встановити значимість неформальної мистецької освіти (освітньої мистецької діяльності особистості, що організована поза формальною мистецькою освітою й не супроводжується видачею диплома офіційного зразка [9, 40]) як явища, котре має надзвичайно потужний потенціал.

Мета статті – виокремити формальні й неформальні ознаки мистецької освіти в XIII – середині XVI ст., що характеризують процес передачі досвіду мистецької діяльності від покоління до покоління.

У виокремленому періоді розвитку мистецтва та форм передачі досвіду мистецької діяльності на теренах сьогоденної України (XIII – середина XVI ст.) доцільним, на нашу думку, є окреслення означеного процесу шляхом розгляду його окремо в XIII – першій половині XV та середині XV – першій половині XVI ст. Це зумовлено різними історичними умовами, в яких відбувалося становлення мистецтва в ці часи.

Зауважимо, що підґрунтям для розвитку різних видів мистецтва та мистецької діяльності в XIII – першій половині XV ст. були надбання попередніх періодів становлення вітчизняної культури. Аналіз артефактів з найдавніших часів свідчить про наявність тенденції передачі життєвого досвіду від покоління до покоління в умовах самотньої культуро- й природовідповідної діяльності, яка мала ознаки неформальної освіти. Мистецтво як невід’ємний компонент загальної культури народу було джерелом, що давало змогу реалізувати освітньо-виховні функції суспільства. Інтенсивний розвиток мистецтва в часи Київської Русі (IX – XIII ст.) зумовив підвищення уваги до передачі навичок мистецької діяльності та ознаменувався тенденцією виникнення спеціальних закладів для навчання мистецтву (музичних центрів, дворів деместиків, осередків навчання майстрів, “проникнення” мистецтва в школи “книжного

вчення”, монастирські та жіночі школи, заклади грамоти), що функціонували паралельно з неофіційними формами передачі досвіду художньої дії.

В умовах політичного, економічного та етнокультурного розвитку Русі XIII – першої половини XV ст. розвивалися засади, вироблені впродовж існування Київської Русі. Зокрема, художня майстерність цього часу характеризується усталеними позиціями в малярстві, скульптурі, декоративно-ужитковому мистецтві. Свідченням вагомості монументального малярства є, наприклад, літописні повідомлення XIII ст. про малярські фундації Волинського князя Володимира Васильовича (фрески церкви Св. Дмитрія Солунського у Володимирі та декорація церкви Св. Георгія в Любомлі). Існування в ті часи мистецтва скульптури підтверджуються залишками погруддя королів з костюлу Св. Трійці в Нижанковичах (XIV ст.). Серед пам’яток декоративно-ужиткового мистецтва відомим є Галицьке Євангеліє в золотій оправі (XIV ст.) тощо. Відомостей про навчальні заклади, де б навчали малярству, скульптурі, гравюрі того періоду ми не знаходимо (лише в окремих статтях зазначається, що в “деяких школах навчали й іконопису” [2, 243]), що свідчить про переважно неформальні ознаки образотворчої освіти того часу.

Висновок про те, що навчання художньому письму й красномовству теж мало неформальний характер, можемо зробити зі свідчень про те, що в тогочасних навчальних закладах учні здобували лише елементарні знання, тобто вміння читати, писати, виконувати прості арифметичні дії. Однак, як зазначає М. Боянівська, “можна припустити, що окремі кваліфіковані вчителі давали індивідуальні уроки слов’янської й грецької книжності. У такий спосіб навчалися лише поодинокі юнаки, які, власне, і формували духовну еліту свого часу” [2, 242]. До неї належать Кирил II – церковний діяч і письменник, автор “Правил Кирила...” (1274), Серапіон (представник ораторської прози, автор п’яти проповідей “слів” (1274), Кипріян (митрополит Київський і Литовський, автора слів, житій, листів, поетичних творів (XIV ст.), Григорій Цамблака (митрополит Київський і

Литовський, автор житій, похвальних слів, проповідей (XV ст.) та ін. [7, 316 – 322].

Неформальні ознаки мала й передача фольклорних надбань народу. Язичницькі обрядові співи в XIII – першій половині XV ст. наповнилися новим історичним змістом і влилися в музичну практику. Пісенні жанри (історичні, монастирські, княжі, ремісничі, селянські) збагатилися новими темами, образами, виразовими засобами. Зокрема, героїчний епос – билини – поступово перетворився на історичні думи й пісні та фольклорні балади [11, 322]; відчутнішим став прояв християнських мотивів в обрядовій практиці (колядках, щедрівках, веснянках, купальських піснях), язичницька образність яких щільно переплітається з християнською тематикою; значна кількість пісень присвячується Миколаю, Богородиці тощо; виникає цілком нова форма народної піснетворчості – форма релігійної (духовної) пісні, яка пізніше отримала назву “канти”.

Значно розширилася сфера інструментального музикування в XIII – XV ст. Як засвідчують історичні пам’ятки (Київський ілюстрований літопис (XV ст.), Київський псалтир (1397) у цей час грали на сопілках, флюярах, пищавках, денцівках, дерев’яних сурмах, трубах, бубнах, тулумбасах (литаврах), кобзах, бандурах, лютнях, цимбалах тощо. Згадок про спеціальні навчальні заклади, які б займалися підготовкою придворних музик ми не знаходимо, тому припускаємо суто неформальний характер передачі досвіду музичної діяльності.

Водночас існувало й системне навчання професійній музиці, тобто формальне навчання – яке підтримувалося державою. Основним жанром професійної музики в XIII – XV ст. залишається сакральна монодія або гимнографія (спів в одноголосному нотному запису). Музично-стильові нашарування зумовили співіснування чотирьох типів нотопису: екфонетичних знаків; тета- або фіта-нотації у вигляді кириличної Мінеї, Тріолі; кондакарних знаків Кондакарі. Підтвердженням цього є збережені до сьогодні нотовані книги: Ірмологіони Григоровича та ненотний Погодінський уривок (XIII ст.), Стихирар мінейний (XIV ст.), Тріодь Мойсея Киянина (XII – XIII ст.) та ін. Синтез усіх типів вилився у місцевий варіант нотопису –

кулізьманий (знаковий). Надзвичайна складність (велика кількість знаків, неоднозначне їх тлумачення тощо) вимагала неабиякої підготовки співаків. Тому на єпископських кафедрах (Київ, Чернігів, Володимир, Луцьк), при монастирях і церквах здійснювалося навчання професійних співаків і деместиків. Вони вчилися як грецького й болгарського церковного співу, так і нових піснеспівів національного стильового напрямку, наприклад, на честь місцевих святих: кн. Бориса і Гліба, Володимира, преп. Феодосія тощо. Зауважимо, що піснеспіви невпинно збагачувалися пісенною мелодикою, наповненою фольклорною інтонацією. “Найяскравіше мелодичне опрацювання отримують вечірні богородичні пісні – так звані догматики, які витворили виняткову мелодичну єдність на всьому українському етнічному просторі” [11, 322]. На цей період припадає й зародження ранніх форм багатоголосся, які за пізнішими джерелами відомі як строчний і демественний спів (1441).

Високий рівень мистецьких пам’яток XIII – першої половини XV ст. свідчить про спадкоємність майстерності митців того часу, а це неможливо без передачі знань і вмінь від старшого покоління до молодшого: за сучасною термінологією – освітньої діяльності. На наш погляд, освітня мистецька діяльність аналізованого часу позначена переважанням неформальних та поступальним розвитком формальних ознак вітчизняної мистецької освіти.

Важливими для розвитку різних видів мистецтва та мистецької освіти стали часи XV – першої половини XVI ст. У працях [1; 2; 3] зазначається, що в межах цього періоду простежуються як тенденції звернення до традицій, так і активний процес переосмислення спадщини, що “закладає основи для нових напрямів розвитку мистецької культури в рамках наступного періоду її історії” [1, 300].

Відбувається розвиток образотворчого мистецтва: малярства (декорація інтер’єру Успенського собору Києво-Печерського монастиря (XV ст.), скульптури та різьблення (рельєфи “Богородиця Оранта зі св. Антонієм та Феодосієм Печерськими” (1470) і “Богородиця Оранта” (XVI ст.) з Києво-Печерської лаври), декоративно-ужиткового мистецтва (келих 1481 р. з монастиря бернардинів у Львові, дзвони 1476 р. в

церкві Покрови Богородиці в Сутківцях, нотатки про оздобні лави для каноніків Львівського кафедрального костюлу тощо.

Невпинним розгортанням традиційних явищ, у яких простежуються нові тенденції, характеризується літературне мистецтво. Продовжує розвиватися літописання (Супральський, Познанський та Уваровський списки XV ст.), функціонує жанр паломницьких записок (“Слово о бытии Іерусалимском” (XV ст.) Арсенія Селунського, “Книга беседи о пути иерусалимском” (XVI ст.) Данила Корсунського тощо), оновлюються та доповнюються старі пам’ятки (насамперед Києво-Печерський патерик), розвивається українсько-білоруське “плетіння слівес” (наприклад, “Посольство до папи Римського Синедикта IV від духівництва і від князів, і від панів руських” 1476 р., складене отцем Іоанном). Освіту, яка була основою для літературної діяльності, руська інтелігенція здобувала переважно в церквах і великих монастирях, що мало формальний характер. Водночас у середовищі шляхтичів, заможних міщан, духовенства практикувалася приватна освіта. До маєтків запрошувалися вчителі для початкового й поглибленого навчання дітей (наприклад, для майбутнього письменника-полеміста Герасима Смотрицького (XVI ст.)). Такі дані свідчать про існування вітчизняної літературної освіти другої половини XV – середини XVI ст., що мала неформальні ознаки.

На поетичні надбання тогочасного простого народу вказує розвиток історичних дум і пісень, які в наступну епоху стануть чи не найяскравішим явищем національної музичної культури українців. На поширення дум (термін уведений пізніше М. Максимовичем) у цей період вказують свідчення С. Сарницького, А. Чатровського, І. Морштина, котрі розповсюджувалися кобзарями. Найдавніша згадка про кобзарів у польських писаних джерелах збереглася за 1503 р. “Які пісні і думи вони співали – не знаємо, але напевно можна сказати, що з їхніх уст передавалися думи з покоління в покоління до наступних співців, що співали старі й творили нові пісні” [5, 15]. Відомий літописець С. Сарницький у сьомій книзі “Анналів” розповідає про події, пов’язані з життям Польщі в 1506 р.: “Тоді ж загинули, оточені з усіх боків, два брати Струси, хоробрі й войовничі

юнаки. Про них ще донині співають елегії, які українці називають думами. Тужливим голосом та рухами то в той, то в той бік, співці підкреслюють зміст співаного; простий сільський люд, наслідуючи ці співи, варіює їх, приграючи час від часу на сопілках” [5, 16].

Паралельно з думами й історичними піснями на покинутій батьківщині нового соціального прошарку – козаків – створювався унікальний пласт народнопісенної творчості – ліричні пісні. Їх складали, виконували й передавали молодому поколінню переважно жінки, адже “въ Малороссіи сею способностію (тобто співом), и часто въ высокой степени, обладаетъ поль женскій” [6, 18]. Пісні та думи консервувалися й шліфувалися в неформальному середовищі, що є ще однією яскравою сторінкою в генезі мистецької освіти на території сучасної України.

Паралельно відбувається становлення музичної освіти, що мала формальні ознаки. У цей період завершується формування безлінійного кулізм’яного нотопису, якому навчають у монастирях. Незважаючи на умовність (текст передавався напівусно, і мелодію можна було відтворити, лише знаючи її напам’ять, тобто нотація служила для нагадування знайомого наспіву), це був значний крок у теорії музичного мистецтва. Його використовували при навчанні костьольного співу в парафіяльних школах Ярославля (існувала з 1535 р.), Крем’янця (1538), Луцька (1548), Турова (1572) тощо для засвоєння учнями величань чи приспівів. Пізніше ці твори отримали численні багатоголосні партесні обробки у формі мотетів.

Значення музики в другій половині XV – першій половині XVI ст. значно зросло, вона стала вивчатися як складова семи вільних наук у кафедральних школах Львова (існувала з 1382 р.), Києва (XV ст.), Перемишля (XV ст.), Красностава (XVI ст.). Отже, цей період характеризується рівнопотужним розвитком музичної освіти з неформальними й формальними ознаками.

Сталий характер простежується й у танцювальних та театральних формах культурного життя населення цього історичного періоду. Вони продовжують існувати в народних ритуалах та подекуди “вириваються за межі обряду й претендують на самостійне,

незалежне від нього життя” [8, 457]. В. Купленник вважає, що в козацькому середовищі виник танець “козак”, в основі якого лежали змагання й імпровізація. Героїчне забарвлення козака (гопака), його найсуттєвіші ознаки, рухи, мелодії завдяки неформальній передачі від одного покоління до іншого збереглося й до наших днів. Уціліли в пам’яті народу й інші побутові (козачок, метелиця) та сюжетні танці, найяскравішими з яких є “Шевчик”, “Опішнянські куманці”, “Косар” тощо [4, 56]. Танцювальна складова була притаманна й скомороству. Про його існування свідчить факт водіння “русинами або литвинами” ведмедів по ярмарках, описаний італійським поетом Лодовіко Аріостом у поемі “Шалений Орландо” (1507 – 1532). Звичним явищем тогочасної Русі були комедійні сцени скоморохів на майданах, посеред вулиць, на ярмарках. Основою для таких виступів ставала власна творчість акторів: вони не тільки були виконавцями, але й творцями всіх складових цього синкретичного мистецтва (усної поезії, музичного й танцювального фольклору). Любов народу за демократичний зміст вистав та ненависть із цього ж приводу церковних і світських верхівок зумовлює неформальний характер передачі досвіду театральної діяльності.

Важливим фактом існування елементів театрального мистецтва не тільки в межах народної обрядовості, скомороства, а й у релігійних дійствах є інсценізація окремих євангельських епізодів (різдвяного та великоднього). У XV – XVI ст. в життя Русі увійшла пасійна містерія. Про це свідчать затвердження пасій як ритуалу Петра Могили в Києві під 1629 р. Майже одночасно з пасійними до релігійної практики ввійшла різдвяна містерія, прихистком якої стали церковні братства, монастирі й школи.

Розвиток різних видів мистецтва у визначений період не міг не позначитися на відборі викладацьких кадрів кафедральних та монастирських шкіл (спеціальних закладів з підготовки вчителів на той час не існувало). Поряд із відданістю вірі, релігійними переконаннями й знаннями, церковнослужителі, які працювали з дітьми, мали вміти співати, малювати, знати основи віршоскладання. Це було зумовлено тогочасною системою освіти, яка, хоч і не підпоряд-

ковувалася завданням творчого розвитку особистості, та все ж передбачала засвоєння мистецтва хорového співу та іконопису.

Висновки. Отже, мистецько-освітня складова культурного життя наших пращурів на межі XIII – XVI ст. характеризується утвердженням передачі досвіду мистецької діяльності в умовах домашнього навчання, що мало неформальні ознаки, а також становленням музичної та зародженням літературної освіти в навчальних закладах, що співзвучно формальному навчанню. Ці факти є свідченням тісної взаємодії неформальних і формальних ознак передачі досвіду мистецької діяльності в означений історичний період.

Перспективи подальших досліджень. На особливу увагу заслуговують дослідження розвитку мистецької освіти (зокрема її неформальних і формальних ознак) в наступні історичні періоди. Висновки, отримані в ході них, складуть вагоме підґрунтя для збереження вітчизняних здобутків мистецької освіти та збагачення практики передачі досвіду мистецької діяльності на сучасному етапі розвитку системи професійної підготовки фахівців мистецьких дисциплін.

Література

1. Александрович В.С. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво / В.С. Александрович // Українська культура XIII – першої половини XVII ст. [гол. ред. Я.Д. Ісаєвич]. – К., 2001. – Т. 2. – С. 275 – 302.
2. Боянівська М.Б. Освіта, книгописання, книгозбірні / М.Б. Бойківська // Українська культура XIII – першої половини XVII століть / гол. ред. Я.Д. Ісаєвич. – К., 2001. – Т. 2. – С. 241 – 255.
3. Ісаєвич Я.Д. Княжа доба: історія і культура : зб. наук. пр. / Я.Д. Ісаєвич ; Ін-т українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2007. – Вип. 1. – 335 с.
4. Купленік В. Козацький танець : нариси з історії українського народного танцю / В. Купленік. – К., 1999. – 149 с.
5. Нудьга Г. Українська дума і пісня в світі : в 2 кн. / Г. Нудьга. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1997. – Кн. 1. – 424 с.
6. Максимович М. Предисловіє / М. Максимович // Малоросійськія песни, изданныя М. Максимовичем. – М., 1827. – С. 5 – 40.
7. Пелешенко Ю.В. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII – XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції : монографія / Ю.В. Пелешенко ; Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. – К. : Фоліант, 2004. – 424 с.

8. Пилипчук Р.Я. Зародки театру: ігри й обряди, скоморохи, літургійне дійство / Р.Я. Пилипчук // Українська культура XIII – пер. пол. XVII століть / гол. ред. Я.Д. Ісаєвич. – К., 2001. – Т. 2. – С. 452 – 460.

9. Сулаєва Н.В. Неформальна мистецька освіта майбутніх учителів у художньо-творчих колективах : дис. ... док. пед. наук : 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Наталія Вікторівна Сулаєва. – К., 2014. – 591 с.

10. Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII століття / О. Цалай-Якименко ; Наукове товариство ім. Шевченка. – К. ; Львів ; Полтава, 2002. – 500 с.

11. Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу / Ю. Ясіновський ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2011. – 468 с.

Сулаєва Наталя. Отечественное художественное образование XIII – середины XVI столетий: неформальные и формальные признаки. В статье освещены вопросы развития отечественного художественного образования XIII – середины XVI ст. с выделением его формальных и неформальных признаков. Подчеркивается преобладание неформальных признаков передачи опыта художественной деятельности (литературной, художественной, музыкальной, хореографической, театральной) и постепенное развитие формального художественного образования на территории современной Украины в определённый исторический период.

Ключевые слова: художественное образование, формальные и неформальные признаки художественного образования, искусство.

Sulaeva Natalia. Native arts education XIII – mid XVI centuries: non-formal and formal. In the article is elucidating the development of the native arts education XIII – the middle of the XVI century with the release of its formal and non-formal signs. The non-formal transfer of experience signs of artistic activity are the dominance (literary, artistic, musical, dance, theater) and the gradual development of formal art education in the territory of modern Ukraine in a certain historical period are emphasizes.

Key words: art education, formal and non-formal signs of art education, art.